

TÜRK KÜLTÜRÜNDE SARAY KAVRAMI VE OSMANLI ÖNCESİ MİMARİ GELİŞİMİ

Nesrin Taşer*

Gönderilme Tarihi: 17.10.2022 - Kabul Tarihi: 02.11.2022

Özet

Saray, monarşik ve otokratik yönetim biçimlerinde devlet sisteminin merkezidir. Saray sözcüğü, hem hükümdarlık makamı ve kurumsal çevresini hem de mekânını içeren soyut ve somut anlamlar taşır. Hanedan konutu ve devlet işlerinin yürütüldüğü yer olarak özel ve resmî işlevleri bir arada barındırır. Stratejik konumu, boyutları ve yapısal özellikleriyle siyasi gücü, iktidarı, sosyo-kültürel ve ekonomik düzeyi en net şekilde sergileyen bir anlatım biçimi; aynı zamanda yöneten-yönetilen ilişkilerinin ve hiyerarşi düzeyinin göstergesidir.

Türklerde sarayın mekânsal tasarımı, devletlerin gelişmesi ve genişlemesiyle doğru orantılı olarak teknik bilgi ve düşünce düzeyine, sanat zevki ve estetik anlayışına, yaşayış biçimi ve işlevsel gerekliliklerine göre değişikliklere uğramıştır. Her saray bir hükümdar için var olurken ve biçimlenirken, yaptırının beklentileri, mekânların konumları, yapılan kentin niteliği, mimarın değerlendirmeleri de bu varoluş sürecini yönetmiştir. Yine de güçlü ve tanımlı biçimsel özelliklere sahip mekânsal kurgular ortaktır.

Türklerin hüküm sürmüş olduğu geniş coğrafyada günümüze ulaşabilen az sayıda saray örnekleri, göç eden, fetheden, yerleşen, büyüyen, değişip dönüşen toplulukların kendi kimliklerine ait olan kültürel kodları kuşaktan kuşağa aktarmalarına, kolektif belleği canlı tutmalarına ve bundan hareketle topluluk olup otorite kurarak meşrutiyet kazanmalarına dair nesnel verilerdir.

Anahtar kelimeler: Saray, Köşk, Hükümdar, Mimari, Geleneksel, Taht Salonu, Eyvan, Avlu

THE CONCEPT OF THE PALACE IN TURKISH CULTURE AND ITS ARCHITECTURAL DEVELOPMENT BEFORE THE OTTOMAN PERIOD

Abstract

The palace is the center of the state system in monarchical and autocratic governments. The word palace has both abstract and concrete meanings that include both the royal office and its institutional environment, as well as the royal house. As the residence of the dynasty and the place where state affairs are carried out, it has both official and private functions. It's a form of expression that most clearly displays authority, power, socio-cultural and economic level with its strategic location, dimensions, and structural features; it's also an indicator of the relations between the ruler and the ruled and the level of hierarchy.

The spatial design of the palace in Turks changed according to the level of technical knowledge and mentality, artistic taste and aesthetic sense, lifestyle and functional requirements that were in parallel with the development and expansion of the states. While each palace was built or shaped for a ruler, the expectations of the one who had it built, the locations of the edifices, the character of the city, and evaluations of the architects also led this process. Nevertheless, spatial designs with strong and defined formal features are common.

The few examples of palaces that have survived today in the wide geography where Turks ruled are objective data relating the migrating, conquering, settling, expanding, and transforming communities' transferring their specific cultural codes from generation to generation, keeping the collective memory alive, and thus gaining legitimacy by becoming a community and establishing authority.

Keywords: Palace, Pavilion, Ruler, Architecture, Traditional, Throne Hall, Iwan, Courtyard

* Dr., Sanat Tarihiçi, Millî Saraylar İdaresi Başkanlığı Saray Koleksiyonları Müzesi Sorumlusu, nesrintaser@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-8401-0972

Giriş

Rüçhan Arık sarayı şöyle tarif etmiştir:

“*Saray, politikadan felsefeye, entrikadan kalkınma projelerine, silahşorluktan aşk, eğlence ve sanata kadar her alanda Eski Çağ ve Orta Çağ toplumlarının tüm beceri ve yaratılışlarının en üst düzeyde gerçekleştiği bir kurumdur, aynı zamanda önderlerin ve üst kesimin eğitildiği bir akademi gibidir. Bu yüzden sarayı tanımak, bir kültürü en yüksek şekliyle tanımaktır.*”¹

Türk devlet geleneğinde 10. yüzyıldan beri aynı anlamıyla ana merkez konumunda olan saray kurumu ve yapısında bölgesel ya da dönemsel farklılıklar görülmektedir. Bununla birlikte yapısal öğelerin geleneklere bağlı olarak tasarlanıp geliştirildiği bilinmektedir. Araştırmamızın amacı, hükümlanlığın mimari ile ilişkisini ve iktidarın mimaride nasıl görünür kılındığını kavramak için ortak mekân özelliklerini belirlemek ve Osmanlı saraylarına öncülük eden geleneksel yönleri ortaya çıkarmaktır.

Tarihî sürece geçmeden önce saray kavramı ve kent içindeki yeri hakkında genel bilgiler verilmekte, Osmanlı dönemine kadar olan süreçte yapı örnekleri tanıtılarak yalnız mekân kurgusu ve planlamada öne çıkan unsurlar araştırılmaktadır. Saraylara ilişkin her biri ayrı araştırma konusu olabilecek zenginlikteki bezeme sanatı ise renkli sırlı duvar seramiklerinden anıtsal duvar resimlerine, tuğla işçiliğinden alçı kabartma ve mozaik örneklerine kadar çeşitlilik göstermektedir.

Türk Kültüründe Saray Kavramı

Saray sözcüğü, güncel Türkçe sözlüklerde “hükümdarların veya devletin en üst yöneticilerinin ikamet ve devleti idare ettiği büyük yapı” olarak geçmektedir. Temel anlamıyla bağlantılı olarak, “hükümdar veya devlet başkanı ile çevresi” için de *saray* sözcüğü kullanılmıştır. Zamanla anlam genişlemesiyle, “kamu hizmeti veren”, “otel” olarak faaliyet gösteren bazı büyük yapıları ifade etmek için

de kullanıldığı görülmektedir. *Sarayın*, “görmekli ve gösterişli yapı” gibi mecazî bir anlamı da vardır.²

Saray sözcüğü kavramsal olarak incelendiğinde, İslâm öncesi dönemde Orta Asya Türklerince kullanılan *ordu/orduğ* (Moğ. *orda/ordo/ürge/urğal/ğarşı*) sözcüğünde karşılığını bulduğu anlaşılmaktadır. “Hükümdar çadırı” anlamındaki *ordu*, Türklerin atlı göçebe yaşamında “kağan/hakan otağı”nı ifade etmiş, siyasi teşkilatlanmanın sonucu olarak duruma göre *saray* veya *ordugâh* olmuştur.³ Bahaeddin Ögel, Hun hükümdarı Mete Han döneminden (M.Ö. 209-174) itibaren kullanılan bu terimin, başkomutanların, hatta küçük komutanların karargâh çadırları için de söylendiğini, gelişe gelişe “başkent” anlamını aldığını ve bu adı alan yerlerin genellikle askerî strateji bakımından önemli bölgeler olduğunu belirtmektedir.⁴

Göktürklerle (552-745) birlikte yerleşik yaşam ünitelerinin şehir denebilecek bir forma ulaşmaya ve *ordunun*, hükümdarın yaşadığı bir iç kaleye dönüşmeye başladığı anlaşılmaktadır.⁵ Surlu yerleşim üniteleri daha çok hükümdara, maiyetine ve askere özgüdür.⁶ *Ordu*, kağan veya komutan otağı ile birlikte otağın yeri ve çevresini de içeren bir anlam taşımıştır. *Ordu* içinde kağanın ailesi olduğu gibi, devletin ileri gelenleri de bulunmuştur.⁷ *Otağı*

1 Rüçhan Arık, *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çinileri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, 13.

2 Nevin Kardaş, Leylâ Karahan, “Saray”, *Türkçe Sözlük*, Cilt 4, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları, 2002, 2445; Mehmet Kanar, “Saray”, *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Derin Yayınları, 2003, 1301; İlhan Ayverdi, “Saray”, *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt 3, İstanbul: Kubbealtı, 2011, 2710; Yaşar Çağbayır, “Saray”, *Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt 7, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2016, 4986.

3 Sir Gerard Clauson, *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*, London and New York: Routledge Curzon Taylor & Francis Group, 2002, 149; Hülya Arslan Erol, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK) Yayınları, 2008, 419, 421, 423.

4 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Ordu, Ordugâh ve Otağ - Devlet, Ordu ve Aile Disiplininin Temelleri (Hunlardan Osmanlılara)*, Cilt VII, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, 77-80.

5 Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı: İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 256, 2007.

6 Yılmaz Can, “Anadolu Öncesi Türk Kenti”, *Türkler*, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 150-160.

7 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 216.

devletin sembolü olarak gören Türkler için kağanın otağı diğerlerinden farklı yapılmış, üzerlerini örten keçenin renkleri sahibinin devlet içindeki mertebesini belirtmiştir.⁸ Kağanın birden fazla otağının olduğu ve bunların elçi kabullerinde de kullanıldığı bilinmektedir. 568 yılında, Batı Göktürk hükümdarı İstemi Kağanı (552-576) altın tahtın bulunduğu yazlık merkez Ak-dağ'daki çadır-sarayında ziyaret eden Bizans elçisi Zemarkhos'un gezi raporunda, üç günde üç ayrı otağda kabul edildiği kaydedilmektedir.⁹ Çoğunluğu hâlen göçebe olmak üzere, yarı ve tam yerleşik toplulukların içinde yaşadığı geniş topraklara hükmeden kağan, belirli yerlerde oturmakla birlikte savaşlar ve yönetim işleri bakımından yer değiştirmek durumunda kalmıştır.¹⁰

Yerleşik yaşama geçişin saray geleneğinin başlamasıyla doğrudan ilgili olduğu görülmektedir. Uygurların (742-840) iç içe surlu bölümlerden oluşan yönetim merkezlerine "surlu mekân" anlamında *balık* (Sogd. *kent*) sözcüğü eklenerek *ordu-balık/ordu-kent* denilmiştir.¹¹ Türkler ele geçirdikleri bölgelere hâkimiyetin sembolü olarak içinde *örgin/örgün* bulunan *kale-saray* inşa etmişler,¹² bunlara "devlet sarayı" anlamında *il örgini* veya "devlet evi" anlamında *il ebi* adını vermişlerdir.¹³ Ayrıca, yeni alınan yerlere, içinde saray ve otağı bulunan bir kağanlık şehri kurmuş ve kağan adına şehrin yönetimi için *yabgu*, korunması için de *şadlar* tayin etmişlerdir.¹⁴ 8. yüzyılda Uygur hükümdarı Bilge Moyen-Çor Kağan'a (747-759) ait Şine Usu yazıtında geçen *örgin/örgün* sözcüğü, günümüz Türkçesine "saray" ya da

"konak" olarak çevrilmiştir.¹⁵ 9. yüzyılda Orhun alfabetisiyle yazılmış falcılık ilgilili bir el yazması olan *İrk Bitig* adlı eserde geçen *örgin/örgün* sözcüğü, "taht" ile aynı anlamda ele alınmaktadır. Clauson'a göre, "yüksek yer", yani "taht"ı niteleyen bir başka terim, *orun/urundur*.¹⁶ 1072-1074 yılları arasında Kaşgarlı Mahmud (Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed, d.1008-ö.1105) tarafından kaleme alınan ve Türkçenin bilinen en eski sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk'te orun/urun*, "yer, mekân, mevki; oturulan yer; ordu; hakanın oturduğu şehir" olarak tanımlanmaktadır.¹⁷

Saray kavramının Türkçede terminolojik kökenleri 11. yüzyıla dayanmaktadır. Balasagunlu Yusuf'un (Yusuf Has Hacib, d. 1017/1019-ö. 1077), Kaşgar Hükümdarı Tamgaç Uluğ Buğra Kara Han'a (Ebû Ali Hasan bin Süleyman Arslan, 1069-1103)¹⁸ ithafen yazıp takdim ettiği 1069/1070 tarihli Mesnevî tarzındaki eseri *Kutadgu Bilig'de*, *saray* sözcüğünün "han, beylerbeyi ve beylerin yaşadığı, çadır ve otağlardan oluşan hükümdar makamı" anlamında kullanıldığı görülmektedir.¹⁹ Farsçada "ev" anlamına gelen *serâ/serâi/serây* sözcükleri, (Pehlevi/Part. *srâd/srâh*) daha çok "kapalı büyük mekân; konak", özellikle "hükümdar konağı" anlamlarında kullanılmış olup,²⁰ dilimize herhangi bir anlam değişmesi göstermeden Türkçenin sesli uyumuna göre *saray* biçiminde geçmiştir.

8 Kemal Göde, "Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1989), 433-445.

9 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 154; Simge Özer Pınarbaşı, *Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları Işığında Türk Tahtları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004, 65.

10 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977, 216.

11 Metin Sözen, *Devletin Evi Saray*, İstanbul: Sandoz Yayınları, 1990, 18.

12 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1977, 229-230.

13 Göde, "Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı", 433-445; Emel Esin, "Ordu; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/10-11 (1972), 161.

14 Göde, "Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı", 433-445.

15 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK) Yayınları, 1936, 78.

16 Clauson, *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*, 95.

17 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK) Yayınları, I-124; II-177; III-222/11, 1992.

18 Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Cilt I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999, 12.

19 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kocabacı Yayınevi, 2008, 316, 320, 610, 820, 872, 1006, 1012, 1054, 1060.

20 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1986, 1125-1126; Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lugât: Gencine Güftar Ferhengi Ziya*, Cilt II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları, 1996, 1180; M. Tayyib Gökbilgin, "Saray", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları, 2013, 205-206; Muhammed Hüseyin bin Halef-i Tebrizî, *Lugât-ı Burhan-ı Kâti*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, H. 1302 (1885), 249; Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016, 714.

Karahanlılarda *ordu* sözcüğü, “saray” anlamının yanı sıra “başkent” için de kullanılmıştır. “Saray” anlamına gelen bir başka sözcük de sarayın devlet yönetimindeki merkezî konumunu vurgulayan *kapu/kapugdur*.²¹ *Saray* sözcüğünün “başkent” anlamındaki kullanımına örnek olarak, Kırım Yarımadası üzerinde yer alan Bahçeseray verilebilir.²²

Saray, kervanların konakladığı yapı türünü belirtmek için de kullanılmıştır. İslâmiyet’in yayılış dönemlerinde askerî amaçla ve sınır emniyetini korumak için kurulan *ribâtlar*, 10. yüzyıl başında Kaşgar Karahanlı Türkleri tarafından İslâmiyet’in kabul edilmesinden sonra,²³ Araplardaki ilk niteliğinden farklı bir bünyeye bürünmüş ve önceleri kervan kabilelerini barındıran misafirhane olarak Türklere özgü bir çeşit hayır kurumu, sonraki dönemlerde ticarî amaçlı konaklama yerleri hâline gelmiştir. *Ribât* adının yanı sıra *kervansaray* adının da 11. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.²⁴

Kaynaklardan, Gazneliler döneminde *bârgâh* veya *dergâh* sözcüklerinin “saray” ve “otağ” anlamında kullanıldığı ve hükümdarların yol üzerindeki karargâh çadırını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ancak *otağın*, İslâmiyet’in kabulünden önceki dönemlerde olduğu gibi, devlet sembolü olarak kullanıldığına dair bir kayda rastlanmamaktadır.²⁵

Gaznelilerin devlet teşkilatında da mutlak hâkim olan hükümdar, İslâm halifesine bağlı bir Müslüman emîr durumunda olmuştur. Daha önce İslâm devletlerinde kullanılan *sultan* sözcüğünün, ilk kez Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud’a (998-1030) resmî bir unvan olarak verildiği bilinmektedir.²⁶

Saray sözcüğü, hükümdarın veya devletin ileri gelenlerinin ikamet ettikleri merkezlerin çevresinde kurulan kentlerin adı olarak da karşımıza çıkmaktadır. 1253-1255 yılları arasında Moğol hanına elçi olarak gönderilen William Rubruck’un (d.1220-ö.1293) yazdıklarından, Moğolların Altın Orda hükümdarı Batu Han’ın (1240-1255), 1241 yılında İdil (Volga) Nehri kıyısında kurduğu *ordanın* (karargâh), *saray* adını alarak önemli bir siyasi ve ticari merkez hâline geldiği anlaşılmaktadır.²⁷

Saray sözcüğünün karşılığı olarak *kasır*, *köşk* ve *kâşâne* terimleri de kullanılmıştır: *Kasır*, “konaklı konut, köşk, kale, şato” anlamlarına gelen Arapça kökenli *kasr* sözcüğünden alınmıştır.²⁸ Halife ve sultanların yaşadığı; duvarları, köşe kuleleri ve destek kuleleriyle bir kale görünümünde olan bazı erken dönem İslâm saraylarında *kasr* adına rastlanmaktadır. Emevîlerin (661-750) bugün Ürdün sınırları içindeki Lût Gölü’nün kuzey ucunda yer alan Kuseyr Amra Sarayı (711-715) ile Suriye’de Palmira antik kentinin kuzeydoğusundaki Kasrû’l-Hayrû’l-Garbî (727) ve Kasrû’l-Hayrû’ş-Şarkî (728-729) gibi çöl sarayları; Abbâsîlere (750-1258) ait olan ve Bağdat’ın güneybatısında yer alan Kasrû’l-Uhaydır (778) ve Kasrû’l-Atşân (854-859) sarayları; Samarra’nın güneyinde bulunan Kasrû’l-Belkuvârâ Sarayı (854-859), el-Cezîre yaylasında Dicle Nehri’nin batı tarafına kurulan Kasrû’l-Âşık Sarayı (878-882) ya da Fâtımîlerin Kahire merkezinde bulunan Kasrû’l-Kebir’eş-Şarkî ve Kasr’es-Sagir’el-Garbî (1242-1243) sarayları bunlardan birkaçıdır. *Kasır*, Türk mimarisinde yerleşim yeri dışında hükümdar veya beylerin yaşadığı, tehlikelere karşı savunma amaçlı inşa edilmiş avlulu-surlu yapıları veya bazı kaleleri tanımlayan bir kavram olarak İslâmiyet’in kabulünden sonra kullanılmakla birlikte, mimari geleniği İslâmiyet’ten önceki sivil yapı örneklerine dayanmaktadır.²⁹

21 Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2002, 41, 88, 94, 99-107, 130-134, 145, 196, 211.

22 Tebrizî, *Lugât-ı Burhan-ı Kâfi*, 249.

23 Emel Esin, *Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kambalçı Yayınevi, 2006, 104.

24 Cezar, *Anadolu*, 170.

25 M. Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler - Devlet ve Saray Teşkilâtı*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2002, 165.

26 Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, 80-85.

27 William Woodville Rockhill, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-55*, New Delhi: Asian Educational Services, Subharn Offset, 1998, 13.

28 Ayverdi, “Saray”, 1595; Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, 1072.

29 Yaşar Çoruhlu, “Kasır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 2001, 556.

Köşk, “çardak şeklinde yüksek bina veya oda, cihannüma, kasır” anlamında Farsça *kūşk* (Pehlevi/Part. *kōšk*) sözcüğünden türemiştir.³⁰ Saray veya büyük bir konutun çevre duvarları içerisinde yer alabildiği gibi, ana yapıdan bağımsız olarak özellikle bir bahçe içinde tek başına inşa edilmiş gösterişli yapılardır. Saray yapısının bir bölümü olan mekânlar veya kuleler, bahçe içinde yer alan çardak, kameriye gibi bölümler de *köşk* olarak anılmaktadır.³¹ Köşk yapım geleneğinin Eski Çin’e kadar dayandığı ve erken Türk ordularında *kalık* adı verilen Çin tarzında köşkler yapıldığı bilinmektedir.³²

Yine Farsça kökenli bir sözcük olan *kâşâne*, “camlı oda, sırça saray”,³³ “mükemmel ev, köşk, malikâne, yuva; mükellef ve müzeyyen konak; ikametgâh; âşiyân, âşiyâne, mē’vâ”³⁴ olarak açıklanmaktadır.

Saray, *köşk*, *kasır*, *kâşâne* ve hatta *iç kale* kavramları arasında hükümdar veya beylerin oturdukları mekân olmaları, işlevleri veya mimari özellikleri bakımından büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Anadolu Selçuklularında genellikle şehirlerin yüksek yerlerine inşa edilmiş hisarların içerisinde çeşitli tehlikelerden korunmak için yapılan veya kırsal alanlarda duvarları, mazgal delikleri ve gözetleme kuleleri bulunan savunma amaçlı yapılara da *kasır* denilmektedir.³⁵ Erken ve klasik Osmanlı dünyasında padişaha ait olan daha küçük yapı ya da yapı grupları *köşk* ve *kasır* olarak adlandırılmaktadır. *Köşk* kişiye özel mülk olabilirken, *kasır* sadece padişaha mahsustur. Bununla birlikte Sepetçiler Kasrı/Köşkü, Bebek

Kasrı/Köşkü örneklerinde olduğu gibi³⁶ bazen birinin yerine kullanıldığı da görülmektedir. *Kasır* sözcüğü genellikle padişahın kırık gezinti yerlerinde, su kıyılarında veya orman kenarlarında dinlenme ve eğlenme amaçlı olarak birkaç saatini ya da gününü geçirdiği küçük boyutlu saray veya köşklere anlatmak için kullanılmıştır. Sa’d-âbad Kasrı, Göksu Kasrı, Aynalıkavak Kasrı gibi yapılar buna örnektir. Arşiv belgelerinde *kasır-ı hümayûn* olarak geçen yapı tipi, padişah köşküdür. Geçici olarak kullanılan bu yapılara gitme eylemi Farsça *biniş* ya da *biniş-i hümayûn*, yapıların etrafı duvarlarla çevrilmiş bahçeleri ise Arapça *hadika* olarak tanımlanmıştır.³⁷

Sarayların yapı topluluğu içinde de *köşk* ya da *kasırlara* rastlanmaktadır: Topkapı Sarayı içinde yer alan Adalet Kasrı, Alay Köşkü; Yıldız Sarayı’nda bulunan Çit Kasrı, Şale Köşkü bunlara örnektir. Sarayların avlularında inşa edilmiş ikamet birimleri ya da belirli ziyaret ve merasimlere ayrılan mekânlar da *köşk* olarak adlandırılmıştır: Cirit Köşkü, İftar Köşklere, Yalı Köşkü gibi. Ayrıca, avlu içindeki kameriye, mehtâbiye, çardak yapılarına da *köşk* denilmiştir.³⁸

Saray kavramı, daha önceki Türk kültüründe ve başka kültürlerde olduğu gibi Osmanlılarda da sadece hükümdarın değil, asillerin veya zenginlerin görkemli konutları için de kullanılmıştır. Doğan Kuban; Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi gibi padişahlara ait sarayların, buldukları yerin adıyla; Sokullu Mehmed Paşa Sarayı, Rüstem Paşa Sarayı gibi diğer büyük konutların ise sahiplerinin adıyla anıldıklarını belirtmektedir.³⁹

30 Şüktün, *Farsça-Türkçe Lugât*, 1607; Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, 1205.

31 Vedad Günyol, “Köşk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları, 1967, 923; Çoruhlu, “Kasır”, 556; Ayşe Denknalbant, “Köşk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 2002, 279-282.

32 Esin, “Orduğ”, 166-168.

33 Kanar, “Saray”, 723.

34 Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*, 593; Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, 1138.

35 Çoruhlu, “Kasır”, 555-558.

36 Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi: Osmanlı Dönemi*, Cilt 2, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (TAÇ) Yayınları, 1986, 135-159; Doğan Kuban, “Saraylar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, 462-465; Denknalbant, “Köşk”, 279.

37 Zafer Sağdıç, *Üç Osmanlı Sarayında İşlev ve Mimarlık Bağlantısı*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2006, 7; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*, 133.

38 Zafer Sağdıç, “Osmanlı Politik Sisteminin Osmanlı Saray Mimari Mekân Örgütlenmesi Üzerindeki Etkileri”, *Türkler*, Cilt 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 211-217.

39 Kuban, “Saraylar”, 463.

Osmanlı Arşivi belgelerinden, padişaha ve hanedan üyelerine ait olan sarayların *sarây-ı hümayûn* olarak adlandırıldığı; Osmanlı Devleti'nin yönetim mekanizması içinde padişahın hem ikametgâhı hem de resmî makamı olarak biçimlenmiş olan sarayların *tam teşkilatlı saraylar*; mevsimlik veya yazlık kullanılanların *eksik teşkilatlı saraylar* olarak tanımlandığı öğrenilmektedir. Tam teşkilatlı bir Osmanlı sarayı, başlıca üç ana bölüm ve onları besleyen alt birimlerden oluşmaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Topkapı Sarayı'nın bölümlerini *Bîrun*, *Enderûn* ve *Harem* olarak adlandırmaktadır. "Dışarı" anlamına gelen Farsça *bîrun* sözcüğü, hanedana ait ikamet mekânlarının dışını ve servis yapılarını; "içeri" anlamına gelen Farsça *andarûn* kökenli *enderûn* sözcüğü, yönetimle ilgili daireleri, divânı ve saray okulunu; "başkasına kapalı olan yer, avlu" anlamına gelen Arapça *harim* kökenli *hareme* sözcüğü, genellikle sarayın mahrem bölgelerini ve kadınlara ait mekânlarını tanımlamak için kullanılmaktadır.⁴⁰ Eksik teşkilatlı olarak nitelenen saraylar, yönetim merkezi olmanın dışında, mevsimlik, günlük veya birkaç saatlik kullanılan yapılarıdır. Boğaziçi sahilinde inşa edilen yazlık saraylara *sâhilsaray* ya da *sâhilsaray-ı hümayûn* denilmiştir. Saray teşkilatının tümünün veya bir kısmının bu saraylara taşınmasına *göç*, *nakil*, *göç-ü hümayûn*, *nakl-i hümayûn* gibi adlar verilmiştir.⁴¹

Buraya kadar anlatılanlar ışığında *saray* sözcüğünün Türk kültüründe içerdiği anlamları sıralayacak olursak:

1. Hükümdarın yaşama ve korunma mekânı,
2. Korunma amacıyla güvenlik gücü barındıran, savaş durumunda ordugâh ve karargâh olarak kullanılan askerî mekân,
3. Başkomutanların ve daha alt rütbedeki komutanların karargâhı,
4. Hükümdarın ikametgâhı olması sebebiyle eşleri, çocukları, yakın çevresi ve onların hizmetlilerinden oluşan geniş maiyetinin de yaşadığı konut,

5. Devlet hazinesinin bulunduğu, yabancı devlet büyüklerinin ağırlandığı, elçi kabullerinin yapıldığı mekân,
6. Özellikle erken dönemlerde ağırlıklı kent merkezi özellikleri gösteren büyük yapı toplulukları,
7. Türklerin hüküm sürdüğü veya yeni zapt edilen ülkelerde hükümdarı temsil eden kişilerin, devlet büyüklerinin veya maiyetinin (şehzade, vali vb.) oturduğu mekân,
8. Kervanların konakladığı yapı türü,
9. Hükümdarın veya devlet ileri gelenlerinin ikamet ettikleri merkezlerin çevresinde kurulan, askerî strateji bakımından önemli kentler, başkent. Ayrıca, yüksek yer, hükümdar makamı,
10. Devlet yönetiminde siyasi birliği oluşturan tüm kurumlara, bu kurumların işlerliğini sağlayan ve onlara bağlı daha alt kademelerde bulunan kadrolara, bu kadroları yetiştiren eğitim örgütü ile bağlı hizmet birimlerine tahsis edilen yapılar topluluğu.

Geleneksel Saray Mimarisinin Gelişimi

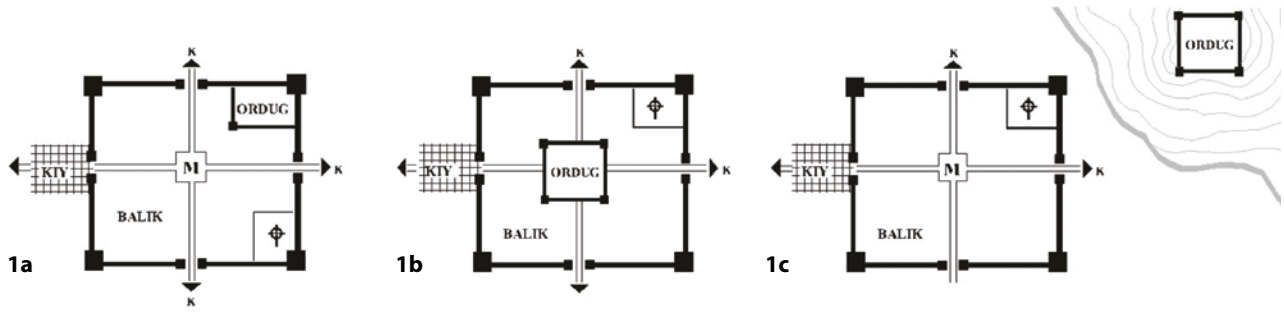
İslâm öncesi Türk devletlerinde kağanlığın önemli bir sembolü olarak görülen sarayların gerek mimari oluşumunda ve biçimlenmesinde gerekse saray yaşamında İran, Çin ve Hint gibi ilişkili oldukları komşu uygarlıkların ya da hâkimiyetleri altında bulunan kültürlerin etkili olduğu kabul edilmektedir.⁴² Türk-Çin askerî ve siyasi yapılanmaları, Çin-Orta Asya-Hindistan-Avrupa arasında uzak mesafe ticaret etkinlikleri, Arap-İslâm ve Türk-Şaman/Budist toplumları arasında karşılıklı sosyal-kültürel ilişkiler ağı gibi pek çok değişkenin yerleşik yaşam kültürü üzerinde etkisinin bulunduğu varsayılmaktadır. Bununla birlikte mekân organizasyonlarını biçimlendiren unsurun, Türklerin yaşam biçimi, alışkanlıkları, buldukları coğrafyanın özgün koşulları, göçebe-yarı göçebe yaşam düzeninden yerleşik yaşama geçiş süreci, askerî kökene dayanan ordu yerleşim geleneği, inanç sistemindeki değişim-dönüşüm süreci gibi köklü sosyo-kültürel dinamiklere bağlı olduğu da vurgulanmaktadır.⁴³

40 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2014, 9-31.

41 Sağdıç, "Osmanlı", 211-217; Sağdıç, *Üç Osmanlı Sarayında*, 6.

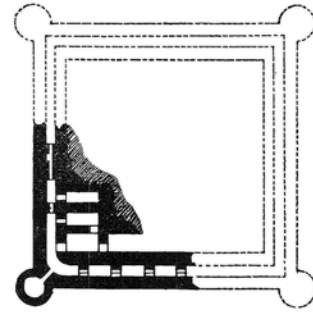
42 Cezar, *Anadolu*, 216-217.

43 Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir

1a-b-c İslâm öncesi Orta Asya Türk kenti ve ordunun konumu (Özcan, 2005: 256)

Nitekim kağan sarayı ya da ordugâhı olan *ordu/orduğun* mekânsal kurgusu irdelendiğinde, dış etkilerin mimarideki hazır biçimlerin kullanılması yönünde bir eğilime yol açmadığı, yerleşik yaşam ünitelerinin gelişmesi paralelinde gelişme gösterdiği gözlenmektedir. Özellikle Maverâünnehir bölgesinde yer alan, feodal dönemin etrafı duvarlarla çevrili yarı şato yarı ev biçimindeki yapılarının, saraylar için esin kaynağı olduğu öne sürülmektedir.⁴⁴ Kentin merkezini oluşturan *ordu*, dünyanın da merkezinde bulunduğu inanan, surlarla çevrili yapay bir tepe üzerine inşa edilmiş ve bu iç kalenin çevresine Türk oymak ya da boylarının konut alanlarını içeren; hendek, sur ve kulelerle çevrili bir yerleşim alanı kurulmuştur. *Ordu*, fiziki olarak dik açılı yol sistemi ve kare plan esasına göre kentin merkezî bir noktasında örgütlendiği gibi, kentin bir köşesinde sur duvarlarına bitişik olarak da konumlanabilmiş ya da derin vadi veya nehirlere yerleşim alanından ayrılmıştır. (Çizim 1a-b-c) Türklerin yerleşme alanı olarak tanımlanan, savunma duvarlarıyla çevrili *balık* içindeki çadırlar zamanla taş, ağaç, kil ya da kamıştan oluşan balçık malzemeden yapılmış bir-iki katlı konutlara dönüşmüştür.⁴⁵ *Ordu*, kağanın ikametgâhı ve karargâhı olmasının yanı sıra, harem ile devlet teşkilatının yönetim ve yan birimlerinin bulunduğu iç ve dış merkezleriyle birlikte üç bölümden oluşmuştur.⁴⁶

2 Taşkent yakınındaki Ak-tepe'de *ordu* (Esin, 1972: 192)

Bugünkü Kazakistan toprakları üzerinde bulunan Ak-tepe'deki saray ile Sarığ'daki Soğdak Sarayı kalıntılarında ötürü, Türklerin en eski saraylarının küçük ölçüde de olsa Türgişler (699-766) ve Karluklar (766-840) döneminde yapılmaya başlandığı tahmin edilmektedir.⁴⁷ (Çizim 2) Uygurlar döneminde (742-840) mabetlerin bulunduğu kutsal kent ve kışlık bölge olan Hoço'da (İdikut) Han-tura, yani bir hükümdar sarayına ait kalıntının yontulmamış taşla örülmüş duvarları üzerinde sarayın tonozlu-kubbeli kısımları ve bir çift kulesi görülmektedir.⁴⁸ Ayrıca, tarihî kaynaklardan, arkeolojik kalıntılardan ve Uygur resimlerinden, *ordunun* bir set teşkil eden iç kalesinde veya bölgenin merkezî dağınyı temsil eden bir tepe üzerinde, bölge yöneticisine ait iki katlı bir *kalık* formundaki köşkerin de varlığı bilinmektedir.⁴⁹ (Çizim 3)

Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20/2 (2005), 251-265.

44 Cezar, *Anadolu*, 216-217.

45 Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri", 251-265.

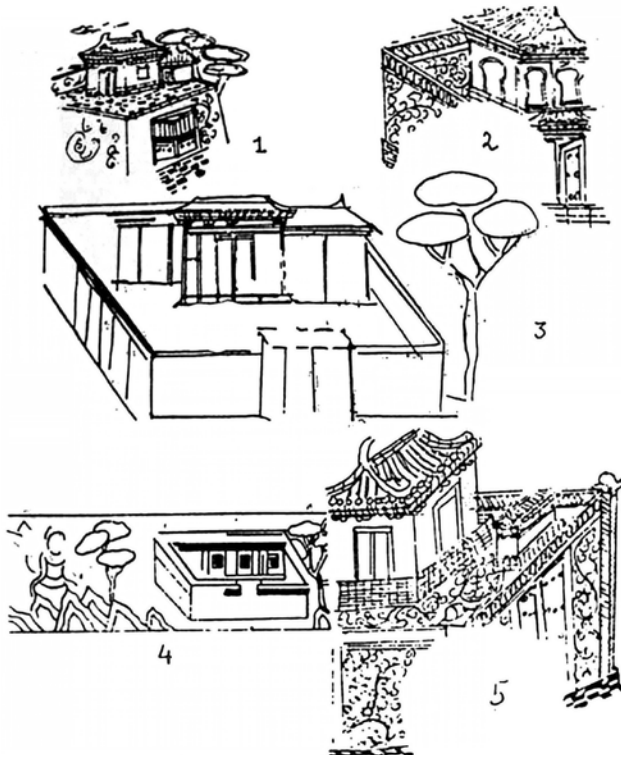
46 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 146.

47 Cezar, *Anadolu*, 216.

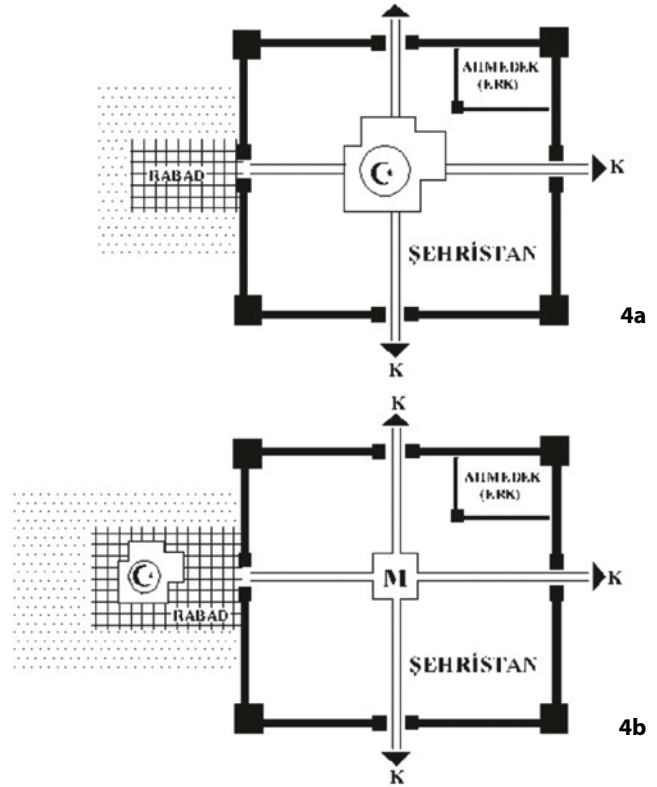
48 Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993, 13; Cezar, *Anadolu*, 72-73; Esin, "Orduğ", 166.

49 Esin, "Orduğ", 143; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş: Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar*, Cilt 2, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, 140-141.

3 Uyghur köşkü tasviri (Esin, 1972: 200)

4a-b İslâm sonrası Orta Asya Türk kenti (Özcan, 2005: 260)

9. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da etkisini göstermeye başlayan İslâmî inanç sisteminin kentsel mekân organizasyonları üzerinde belirleyici unsur olduğu görülmektedir. Cami, medrese, mescit, türbe gibi İslâmî kurumların eklenmesiyle yerleşme yerlerinin külliye merkezli olarak yeniden biçimlendiği; *ordunun*, *erk/ahmedek*, *balıkın* ise *şehristân* olarak terminolojik değişime uğradığı gözlenmektedir.⁵⁰ (Çizim 4a-b)

İslâmiyet'in kabulünden sonra sarayların konumu ve genel yerleşme düzenleri konusunda saptanabilen en önemli nitelik, kentin merkezini oluşturan külliye'nin hemen yanında yapılmış olmaları ve hükümdara ilişkin birimlerin merkezi konumudur.⁵¹ Suriye Valisi I. Mu'aviyye (640-661) tarafından Dimeşk'te (Şam) yaptırılan ve İslâm mimarisinin ilk saray örneği olarak bilinen Kasrû'l-Beyzâ (7.

yüzyılın ortaları) gibi, Emevî valilerinin yaptırdıkları *dârü'l-imâre* veya *kasrû'l-imâre* denilen yapılar da kent merkezindeki cuma camii'nin yanında yer almıştır.⁵²

Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm süren; Kaşgar, Semerkand (Afrasiyab), Balasagun ve Uzkend (Üzgenç) kentlerini merkezleri yapan Karahanlılara (840-1212) ait saray kalıntıları da kent yaşamının bu yöndeki gelişimi konusunda fikir vermektedir. Buharâ'da Melik Şemsülmülk'ün (Nasr bin İbrahim Han, 1069-1082) yaptırdığı Şemsâbâd Sarayı (11. yüzyılın ikinci yarısı)⁵³ ile Semerkand'da Tamgaç İbrahim Han'ın (1052-1068) yaptırdığı sarayın kalıntıları (11. yüzyılın ikinci yarısı)⁵⁴ bunlardan bazılarıdır.

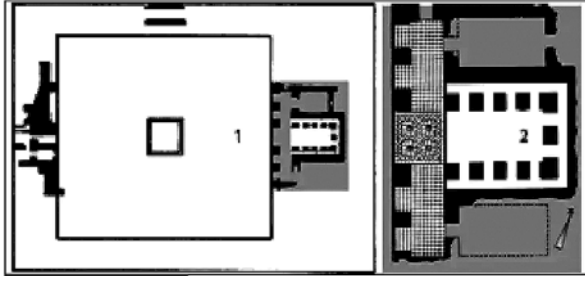
50 Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri", 251-265.

51 Nadide Seçkin, *Topkapı Sarayı'nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerine Bir Araştırma (1453-1755)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998, 66, 18-19.

52 Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 2009, 117.

53 Emel Esin, "Mescid, Türklerde", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt XXIV (185), Ankara: Devlet Kitapları, 1976, 31.

54 Abû Bakr Muḥammad ibn Ja'far Narshakhî, *The History of Bukhara*, Çev. Richard Nelson Frye, Cambridge: Mediaeval Academy of America, 1954, 29, 50, 51.

5 Tirmiz Sarayı ve taht salonunun planı (Arapov, 2013: 194)

Karahanlı sarayları genellikle simetri eksenleri üzerinde eyvanların⁵⁵ yer aldığı merkezî avlu ile köşelerde odalarla oluşturulmuş plan özelliğine sahiptir, bu yönüyle konutların büyütülüp teşkilatlandırılmış biçimi olarak değerlendirilmektedir.⁵⁶ Türk saraylarının vazgeçilmez birimi olan divanhâne, yazlık Tirmiz Sarayı (11-12. yüzyıllar) örneğinde merkezî avlunun doğu kenarında, girişin tam karşısında, geniş bir taht eyvanı şeklindedir.⁵⁷ (Çizim 5) Aynı tarz, daha sonra Anadolu'da Artuklu ve Kubâd-Âbâd saraylarında da görülmektedir. Üç taraftan alçak koridorlarla çevrili olan iki katlı taht salonu, kare ayaklar üzerine oturan beşik tonozla örtülü olup, önündeki kemerli revakla kare planlı avluya açılmakta; avlunun ortasında tuğladan süs havuzu bulunmaktadır. Masif duvarları ve ayakları tuğladan inşa edilen yapının ana girişi sivri kemerli, dışa taşkın bir portalla süslenmiştir. Ana mekânın kuzey ve güney tarafında ek yapılar yer almaktadır.⁵⁸

Maveraünnehir, Afganistan, Hindistan'ın kuzeyi ve Horasan'da hüküm süren; Lahor ve Gazne kentlerini merkez yapan Gazneli Devleti'nin (963-1186) saraylarında, eyvanlı avluların etrafında sıralanan yönetim ve günlük yaşamla ilgili bölümlerin

55 Eyvan: Üç tarafı kemerler ve duvarlarla sınırlı, üstü kapalı, önü büyük bir kemerle açılan anıtsal mekân birimi. Ayla Ödekan, "Eyvan", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi (YEM) Yayınları, 574; Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.

56 Cezar, *Anadolu*, 217.

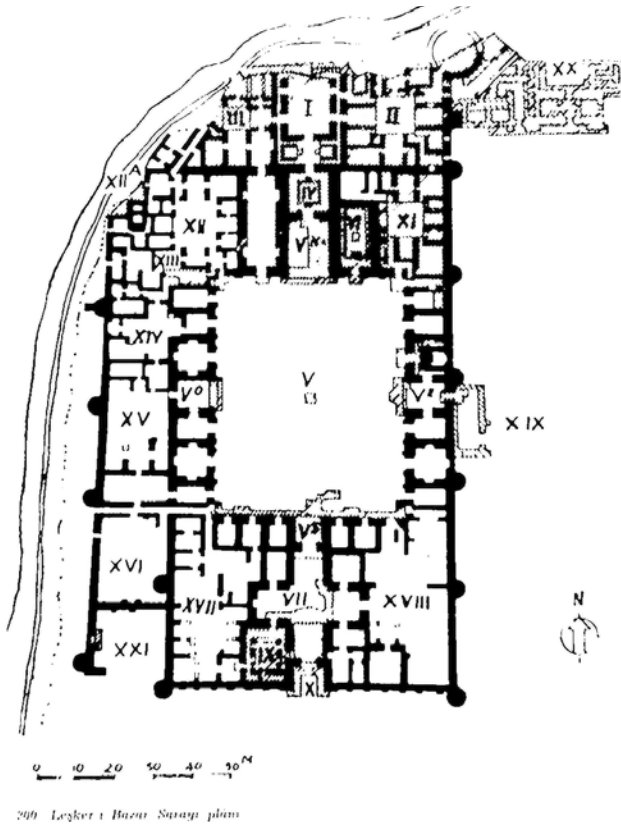
57 Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, 219.

58 Cezar, *Anadolu*, 217; Aslanapa, *Türk*, 42; Aleksey Arapov, "Uzbekistan", *The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th-15th Centuries: Architecture*, Cilt IV, Samarkand-Tashkent, 2013, 159-215.

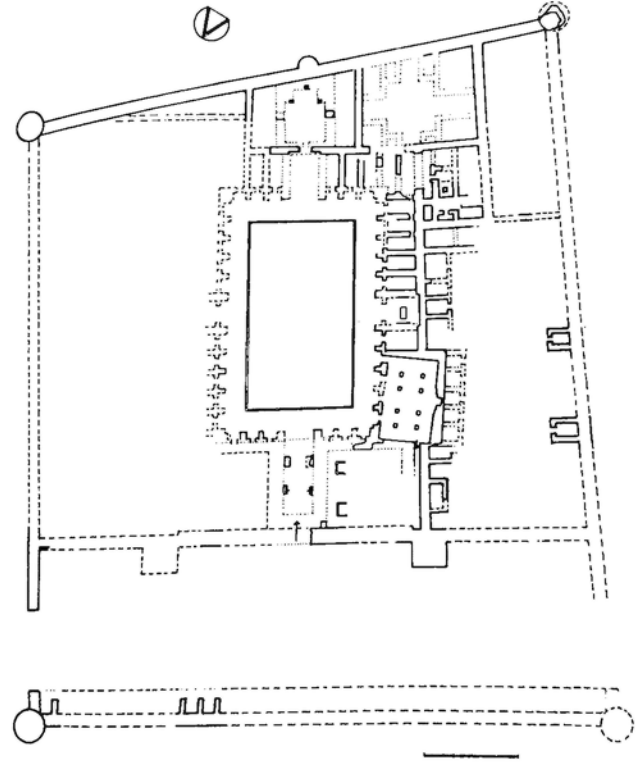
koridorlarla birbirine bağlandığı, açık ve kapalı geniş mekânların tercih edildiği gözlenmektedir.

Afganistan'ın güneybatısında, Hilمند Nehri kıyısında çeşitli devlet daireleri, askerî kışlalar ve çarşılarla imar edilmiş olan Bust kentinin kuzeyinde geniş bir alana yayılan Leşkerî Bâzar (Leşker-gâh) kalıntılarında 11. yüzyıla ait Türk sarayının mimari ve genel yerleşme düzeni hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Etrafı duvarlarla çevrili yapı topluluğu, üç saray yapısı ile güneyde sur duvarına bitişik olarak kurulan ulu camiinden oluşmuş; sarayların doğusunda firdevs (bahçe), av parkı, avlular ve ikinci derecede yapılar yer almıştır. Sultan Mahmud (Mahmûd-ı Gaznevî, 998-1030) ile oğlu Sultan I. Mesud (1031-1041) tarafından 1030-1036 yılları arasında yaptırılan Leşkerî Bâzar'ın ortasında yer alan sarayın, Sâmânîlerden (819-999) kalan daha eski bir yapı olduğu tahmin edilmektedir. Güneydeki Büyük Saray dört eyvanlı, ortası havuzlu, alay meydanı durumundaki geniş bir avlu çevresinde uzunlamasına tasarlanmış dikdörtgen plan şemasıyla dikkat çekmektedir. Buradaki havuz düzenlemesi sonradan Anadolu'da inşa edilen Artuklu Sarayı'nda da görülmektedir. Eyvanlar arkalarındaki mekânlara birer kapıyla açılmakta; diğerlerinden daha derin ve geniş olan kuzey eyvanından girişinde mescidin bulunduğu taht salonuna, oradan da iki yandaki resmî dairelere geçilmektedir. Köşelerde avluya karşı gizlenen, kendi içinde yine dört eyvanlı küçük iç avlular etrafında düzenlenen harem daireleri, özgün bir düzenlemeye sahiptir. (Çizim 6) Saray yapı topluluğu içinde bazı bölümlerin kendi avlularının bulunmasına ilerleyen yıllarda Topkapı Sarayı'nda da tanık olunmuştur. Büyük kısmı tuğla temeller üzerine kerpiçten, bazı kısımları da tümüyle tuğladan yapılan sarayın dış cephelelerinde ilk göze çarpan özellik, yarım silindirik masif takviyeler ve güney cephenin köşelerinde çok iri köşe kulelerinin kullanılmasıdır. Kuzeydeki sarayda Büyük Saray'ın ana merkeze açılan dört eyvan şeması daha küçük ölçülerde tekrarlanmaktadır.⁵⁹

59 Daniel Schlumberger, Janine Sourdel-Thomine, Jean Claude Gardin, *Lashkari Bazar: Une résidence royale ghaznévide et ghoride. Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan*, Paris, 1963-1978, 66; Cezar, *Anadolu*, 234-235; Aslanapa, *Türk*, 47; Doğan Kuban, *Batiya Göçüm Sanatsal Evreleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, 175.

6 Leşkerî Bâzur Büyük Saray planı (Cezar, 1977: 200)

7 Sultan Mesud Sarayı planı (Cezar, 1977: 205)

Dört eyvanlı avluya sahip plan şemasını yansıtan bir başka Gazneli yapısı, Sultan III. Mesud (1099-1115) tarafından 1112'de yaptırılan Sultan Mesud Sarayı'dır. Kazılarda ortaya çıkarılan saray, karşısındaki çarşı, pazar yeri, cami ve minare ile bir külliye oluşturmaktadır. Tuğladan inşa edilen yapının taht odasını içine alan güney eyvanı daha geniş ve derindir.⁶⁰ (Çizim 7)

Orta Asya'da bulunan sarayların dört eyvanlı-merkezî avlulu kompozisyonlarının oluşumunda Eski İran, Horasan, Emevî, Abbâsî mimarilerinde görülen güçlü sur ve kulelerle sağlamlaştırılmış saray ve kale mimarisinin etkili olduğu yönünde görüşler vardır.⁶¹ Mustafa Cezar, takviye ve kulelerin İç Asya mimarisinin bir özelliği olarak çiftlik

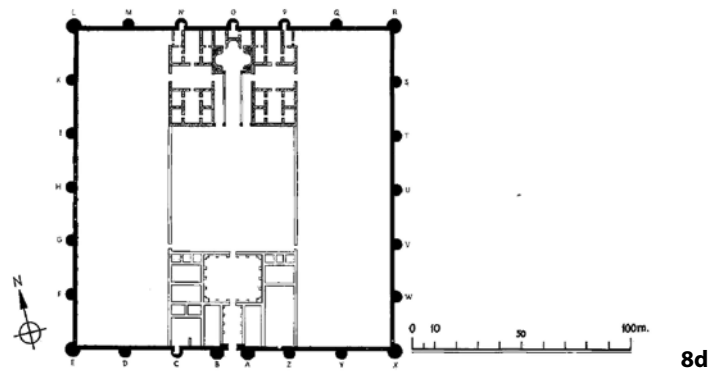
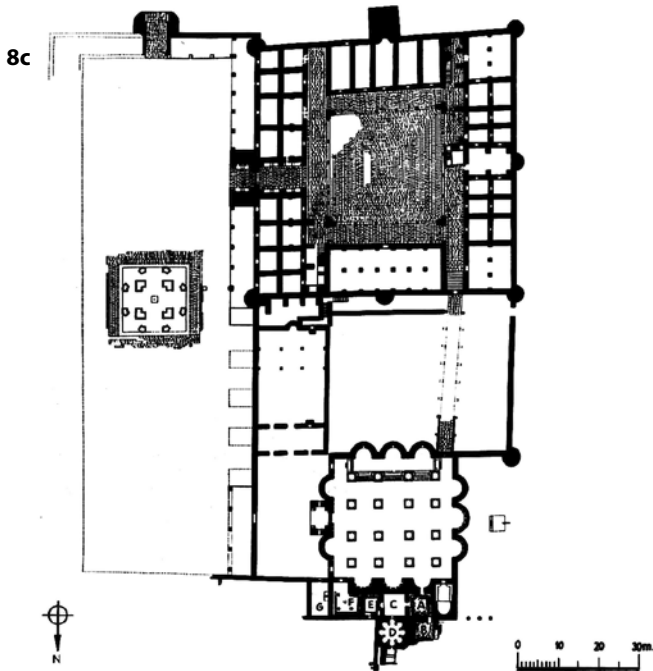
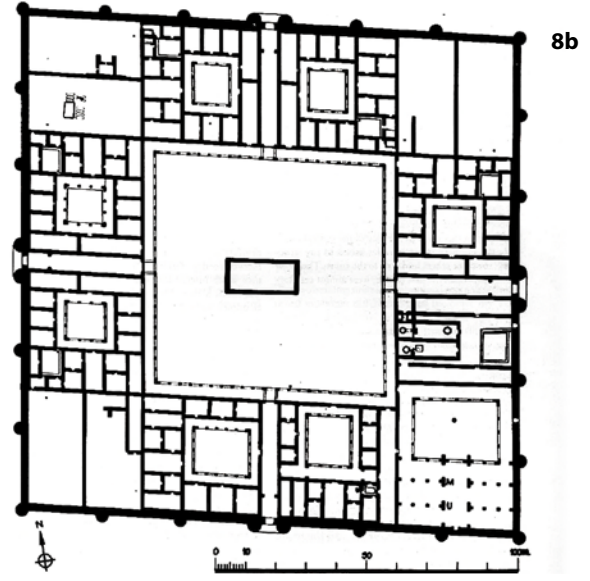
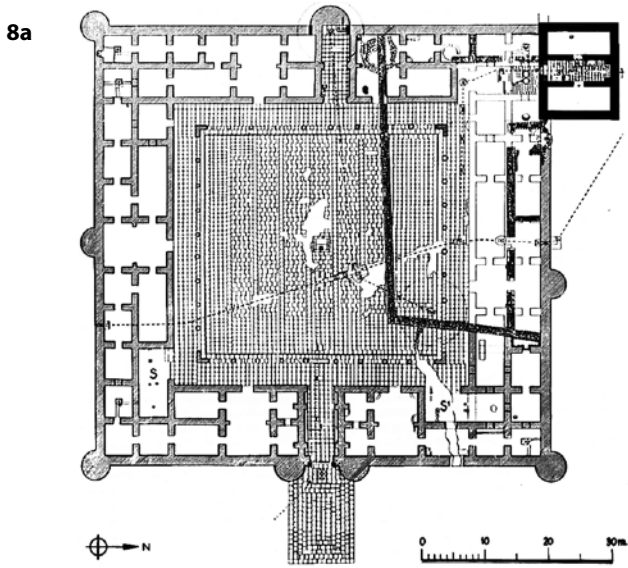
tipi yerleşmelerdeki şatolarda, kervansaraylarda ve hatta konutlarda görüldüğünü belirtmektedir.⁶² Erken İslâm saraylarında da yarım ve tam silindirik takviyelere rastlanmaktadır. Suriye'de, Şam-Palmyra yolu üzerinde Halife Hişam bin Abdülmelik (724-743) tarafından 727 yılında yaptırılan Kasrû'l-Hayrû'l-Garbî ve Kasrû'l-Hayrû'l-Şarkî (728-729); günümüzde İsrail sınırları içindeki Taberiye Gölü'nün kuzeybatısında yer alan ve Halife Hişam bin Abdülmelik veya Halife II. Velid (743-744) döneminde yapımına başlandığı tahmin edilen Hırbetü'l-Mefcer (8. yüzyıl); Ürdün'de Amman yakınlarındaki Kasrû'l-Müşettâ (734-744) gibi Emevîlerin şehir merkezlerinin dışında bulunan müstahkem av ve sayfiye kasırları, köşelerde tam, yan kenarlarda yarım daire kuleleriyle yüksek duvarlı küçük birer kale görünümündedir.⁶³ (Çizim 8a-b-c-d)

60 Cezar, *Anadolu*, 244-245; Aslanapa, *Türk*, 47-53.

61 İbrahim Çeşmeli, "Orta Asya Mimarisi: 7-13. Yüzyıllar", *Mimarlık & Dekorasyon*, 141 (2005), 38-46; T. Baha Tanman, "Divanhâne", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 1994, 437-444; Arık, *Kubad Abad*, 15; Sayan, *Türkmenistan'daki*, 218.

62 Cezar, *Anadolu*, 235.

63 Keppel Archibald Cameron Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Revised and Supplemented by James W. Allan, Great Britain: Scholar Press, 1989, 105-205.

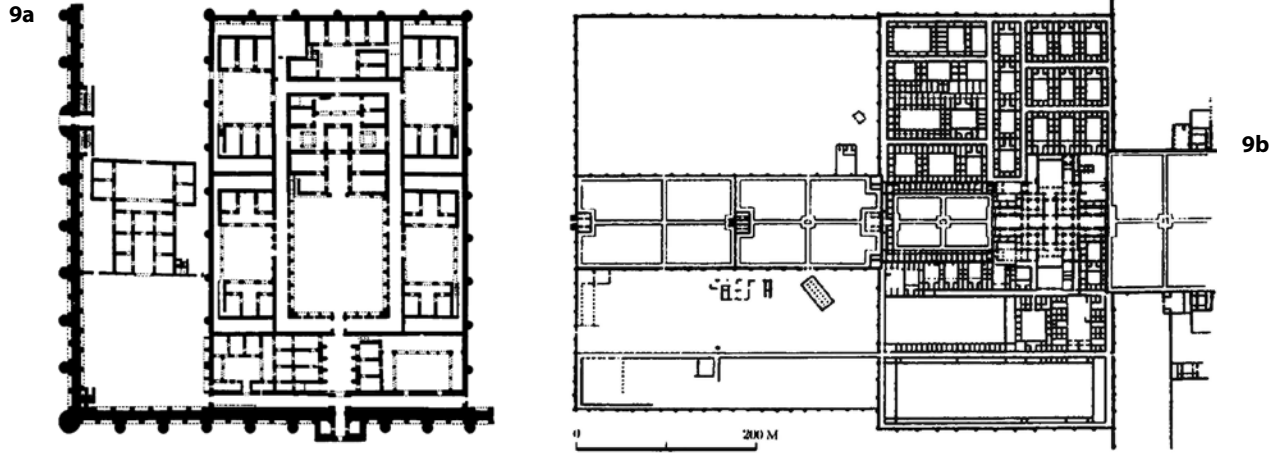
8a Kasrû'l-Hayrû'l-Garbî, 8b Kasrû'l-Hayrû'ş-Şarkî,
8c Hırbetü'l-Mefcer, 8d Kasrû'l-Müşettâ
(Creswell, 1989: 138, 155, 178, 201)

Mekân düzenlemesi avlu etrafında şekillenen ve ana hatlarıyla kare planlı, tek revaklı, iki katlı tasarlanan yapı geleneğini, Halife Mansur'un (754-775) Bağdat'ta yaptırdığı ilk dönem Abbâsî (750-1258) saraylarından olan Bâbü'z-Zehab Sarayı, ortadaki kubbeli mekâna açılan tonozlu dört eyvanlı yapıyla devam ettirmiştir.⁶⁴ Bağdat'ın güneybatısındaki

Kasrû'l-Uhaydır (778) ve Kasrû'l-Atşân (778), Samarra yakınlarındaki Kasrû'l-Belkuvârâ (854-859), Samarra'da bulunan Cevsakü'l-Hakanî (836), Dicle'nin batısındaki el-Cezire yaylasında yer alan Kasrû'l-Âşık (878-882) gibi yapılar, dikdörtgen plan içine alınmış orta avlu, kabul eyvanı, arka arkaya sıralanan büyük tören salonu, halifenin ikametine ve devlet işlerine ayrılan çok sayıda küçük odayla çevrili taht odası ve büyük bahçeleriyle aynı özellikleri taşımaktadır.⁶⁵ (Çizim 9a-b)

64 Mustafa Hizmetli, "Abbâsilerde Saraylar ve Saray Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, Cilt 6, İstanbul: Siyer Yayınları, 397-430.

65 Şerare Yetkin, "Abbâsiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 1988, 49-56; Ertuğ, "Saray", 117.

9a Kasrû'l-Uhaydır, 9b Kasrû'l-Belkuvârâ (Yetkin, 1988: 49, 53)

Mustafa Cezar, Sâsânîlerin (226-642) Firuzâbad (3. yüzyıl) ve Sarvistan (5. yüzyıl) sarayları örneklerine dayanarak eyvanın Eski İran mimarisine özgü bir özellik olarak görüldüğünü, oysa Mezopotamya bölgesinde Sâsânîlerden önce de dört eyvan kurgusuna rastlandığını ve Partların Asur Sarayı'nın (M.Ö. 2. yüzyıl) buna örnek olduğunu dile getirmektedir. Haçvâri dört eyvanlı plan şemasının kaynağını Horasan ve Amu-derya bölgesinde sıklıkla karşılaşılan konut mimarisinde (5-6. yüzyıllar) (Çizim 10) aramak gerektiğini savunan Cezar, Türklerin bu bölgede mimari ürünlerini ortaya koymaya başladıkları sırada İran'da Sâsânîlerin yerini Arapların aldığına, İran saraylarına dair Türklere yansiyacak bilginin ve etkinin büyük olamayacağına vurgu yapmaktadır. Konut yapılarında eyvanların açıldığı orta salonun üstü kapalıdır. Saray yapılarında orta mekânın büyümesi ve üstünü örtmedeki teknik güçlükten dolayı açık avluya dönüşmüştür.⁶⁶ Aslanapa, Abbâsî ve Sâsânî saraylarında eyvanların hem asimetrik hem de tam belirtilememiş olduğuna dikkat çekerken, Karahanlı kervansaraylarındaki haçvâri dört eyvanlı avlu şemasının Gaznelilerin Leşkerî Bâzar Büyük Sarayı'nda geliştirildiğine ve uyumlu bir sentez oluşturulduğuna değinmektedir.⁶⁷

Hindikuş dağlarından Batı Anadolu'ya, Orta Asya'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir alanı

kontrolleri altına alan Büyük Selçukluların (1037-1157) Merv, Nişabur, Rey, İsfahan, Hamedan gibi merkezlerinde de saray ve köşklerin var olduğuna dair tarihî kaynaklarda bilgiler bulunmakla birlikte, ne yazık ki mimarileri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.⁶⁸ Merv kentinde 11-12. yüzyıl yerleşmesini içine alan Sultan Kale'nin kuzeydoğusunda, kentin iç kalesi olarak inşa edilen Şehriyar Kale içindeki yapı kalıntılarının Selçuklu sarayına ait yönetim binaları (sultan köşkü, divanhâne) ile muhafız barınakları olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁹ Dört eyvanlı avlu etrafında düzenlenmiş mekânlardan oluşan yapıda, eyvanlar ve odaların büyük kısmı tonozla, kare odaların bazıları kubbeye örtülmüştür. Eyvanlara, arkalarında kalan bölümlerden birer giriş bulunmaktadır. (Çizim 11) Yapı malzemesi olarak kerpiç, duvar örgüsünde de yer yer tuğla kullanılırken,⁷⁰ kuzey cephesi boyunca uzanan, *gofra* denilen yarım silindirik yivli duvar izleri hâlen seçilebilmektedir. Yapılan araştırmalarda sarayın büyük bir bölümünün tek katlı, bazı bölümlerinin iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Köşk binasının yanındaki dikdörtgen planlı, tek katlı ve tek birimli yapının "devlete ait genel amaçlı bir kabul ve toplanma yeri" (divanhâne) olduğu görüşünde birleşilmektedir.⁷¹

68 Cezar, *Anadolu*, 233.

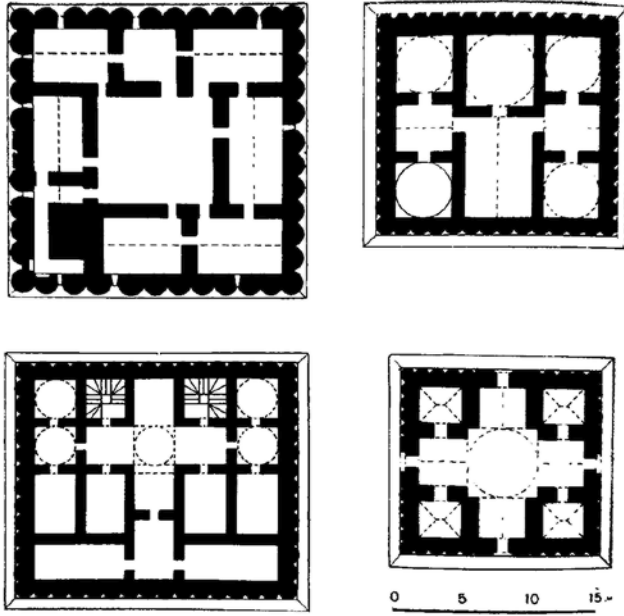
69 Sayan, *Türkmenistan'daki*, 19, 75, 78-79.

70 Cezar, *Anadolu*, 231-232; Aslanapa, *Türk*, 89.

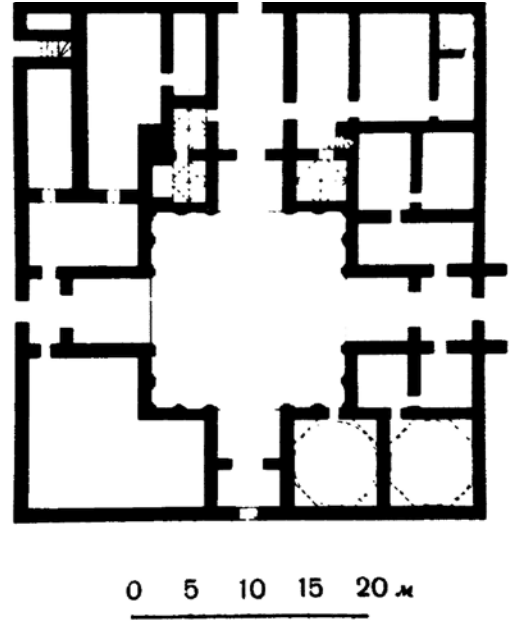
71 Sayan, *Türkmenistan'daki*, 78-80, 219.

66 Cezar, *Anadolu*, 217, 231, 232.

67 Aslanapa, *Türk*, 47.

10 Merv ve çevresinde konut plan örnekleri (Cezar, 1977: 181)

11 Merv'de Büyük Selçuklu Sarayı planı (Cezar, 1977: 196)

Nişabur'da Selçuklu hükümdarlarının Hamedan Köşkü, Eski Köşk, Yeni Köşk, Mâmur Köşkü, Köşk-i Mes'udi, Köşk-i Bağ gibi adlarla anılan saraylarının bulunduğu; sadece hükümdarın değil, emirlerinin de bazı köşklarinin olduğu bilinmektedir.⁷² 15. yüzyıl başlarında İspanya'dan Timur'un (1370-1405) sarayına elçi olarak giden Clavijo'nun (Ruy González de Clavijo, ö. 1412) eserlerinden, özellikle Şehrisebz, Aksaray ve Semerkand'da etrafı duvarlarla çevrili geniş bahçeler içerisinde fiskiyeli havuzların bulunduğu köşkların varlığı anlaşılmaktadır. İçlerinde en ünlüsü, Bağımeşdan'da Çihilsütun olarak adlandırılan köşktür.⁷³

11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yayılmaya başlayan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı komutanlar, ele geçirdikleri şehirlerde kendileri için yönetim ve yaşama mekânları oluşturmaya devam etmişlerdir. Güneydoğu Anadolu'yu fethederek Diyarbakır ve Hasankeyf'i başkentleri yapan Artukoğullarına (1102-1409) ait, Melik Salih Nasreddin Mahmud'un (1200-1222) Diyarbakır İç Kalé'sinde yaptırdığı, haçvâri eyvanlarla çevrelenmiş, ortasında fiskiyeli havuzu bulunan merkezî avlulu, kesme taştan

Artuklu Sarayı (1183-1232)⁷⁴ Anadolu'da bilinen ilk haçvâri dört eyvanlı avlu şemasına sahip saraydır. Karaman Kalesi'nde (11. yüzyıl sonları - 12. yüzyıl başları) Karamanoğullarına (1250-1487) ait, kabul ve taht salonu, hazine odası, mescit, harem odası, konuk odaları, hamam, mutfak, kiler ile tuvalet bölümleri gün yüzüne çıkarılan saray kalıntıları⁷⁵ da Beylikler dönemi örneklerindedir. II. Beylikler döneminde Muğla civarına yerleşen Menteşeoğulları Beyliği (1261-1424), Kütahya merkezli Germiyanogulları Beyliği (1278-1428), Elbistan merkezli Dulkadiroğulları Beyliği (1339-1522) gibi bazı Anadolu beyliklerine ait idari bir saray kadrosu ve teşrifat usulleri olduğu bilinmekle beraber⁷⁶ bu saraylar hakkındaki bilgiler yetersizdir.

74 Dilan Kakdaş Ateş, Gülin Payaşı Oğuz, "Artuklulardan Osmanlı'ya Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı", *I. Uluslararası Osmanlı İzleri Sempozyumu, 01-02 Kasım 2018*, Edirne: 2018, 157-163.

75 Yahya Başkan, "Karamanoğulları Sarayı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18 (2017), 417-428.

76 Zerrin Günel, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Saray Teşkilatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi (Sosyal ve Siyasal Hayat)*, Ed. A.Yaşar Ocak, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006, 197-203.

72 Cezar, *Anadolu*, 233.

73 Çoruhlu, "Kasır", 557.

Anadolu'da İznik, Sivas ve Konya kentlerini merkez yapan Anadolu Selçukluları (1075-1308), Bizans döneminden kalan kent surlarının içine kendi geleneksel mekân düzenlemelerini ve yapı unsurlarını yerleştirmişlerdir. Kentin savunmasında önemli rol oynayan iç kaleler, hem "kent savunmasının odağı ve askerî düzenin beyni" hem de "yönetim merkezi, makamı ve konutu" olmuştur.⁷⁷

Konya'da farklı dönemlere ait yerleşim izlerini barındıran ve Alâeddin Tepesi olarak bilinen İç Kale bölgesindeki mimari buluntularda, pavyonlarla oluşturulan bir Selçuklu sarayının çeşitli birimlerinin duvar kalıntıları yer almaktadır. Sultan II. Kılıçarslan (İzzeddin Kılıçarslan, 1156-1192) tarafından iç kalenin sur kulelerinden biri üzerinde yaptırılan, Sultan Alâeddin Keykûbad (1220-1237) tarafından onarımla genişletirilen seyir köşkünden (cihannümâ) günümüze kalan doğu duvarına ait bazı yapısal parçalar, sarayın izlerini taşımaktadır. (Çizim 12) Kare planlı köşk, üç tarafı tuğlalarla yapılmış konsollar üzerine oturan, yuvarlak kemerli galeri şeklinde ikinci kata sahiptir.⁷⁸ Tepenin üst düzlüklerine zamanla yerleştirilen yapılar ve değişikliklerle gelişen saray yapı topluluğu uzun süre kullanılmıştır.

Sultan Alâeddin Keykûbad'ın Alanya Kalesi içinde yaptırdığı Alâiye Köşkü (1221-1223) tonozla örtülü yan yana iki uzun mekândan ibarettir. Duvarları kesme taştan örülmüş ve üzeri mazgallarla çevrili düz toprak damla kapatılmış olan ön mekân, tonozlu bir koridorla moloz taştan yapılmış kubbeli kısma bağlanmaktadır.⁷⁹ Güneyinde üç yandan revaklarla çevrili avlu, avlunun da güney ucunda taht salonu, harem bölümleri ve seyran köşkü bulunmaktadır.⁸⁰

Anadolu Selçuklularında sultanın bulunduğu yer, taht şehridir.⁸¹ Selçuklu sultanları saraylarını kent merkezinde değil, kenti çeviren sur duvarlarına

bitişik olarak yaptırmışlardır.⁸² Kubâd-Âbâd ile Alanya arasında bulunan kervan yolu üzerindeki kalıntılar, Selçuklu mola ve av köşklerine, vezir ve emir köşklerine, bazıları da gözcü karakollarına aittir.⁸³ Aslanapa'ya göre, Anadolu Selçuklularının saray ve köşkleri, tümüyle taş mimariden inşa ettikleri sarayvâri sultan hanları yanında mütevazı yapılarıdır. Genellikle kaba yonu taş ve tuğladan yapıldıkları için de çabuk harap olmuşlardır. Kesme taş yapılardan biri, Kayseri yakınında bulunan Argıncık'taki Haydar Bey Köşkü'dür (13. yüzyıl). İki yanında farklı büyüklükte odaların sıralandığı bir iç sofa ile kuzeyinde merdivenli giriş sofasından oluşan tek katlı yapı, sivri beşik tonozlarla örtülüdür. Dikdörtgen prizmal kütleli beden duvarlarındaki tek açıklık, mazgal pencerelerdir.⁸⁴ Bir başka taş yapı, Erkilet tepesindeki Hızır İlyas Köşkü'dür (1241-1242). Dar ve küçük iç avlu olarak da görülebilecek sivri beşik tonozlu bir koridor, batısında eyvanlı mekân dizisi, doğusunda cami, mutfak ve dama çıkan merdivenden oluşan yapının gözetleme yeri olarak düşünülen masif destek kuleleri vardır.⁸⁵

Sultan Alâeddin Keykûbad'ın yaptırdığı ve onun adını alan iki saray, Selçuklu mimarisinde büyük önem taşımaktadır. Kayseri yakınındaki yapay bir gölün kıyısında yer alan yazlık saray Keykûbadiye'nin (1224-1226)⁸⁶ birbirine paralel sıralanmış tonozlu üç köşkü mevcuttur. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan köşklere birincisi, kare plan üzerinde

77 Arık, *Kubad Abad*, 18.

78 Aslanapa, *Türk*, 187; Arık, *Kubad Abad*, 23-30.

79 Aslanapa, *Türk*, 189; Arık, *Kubad Abad*, 20.

80 Arık, *Kubad Abad*, 19.

81 Arık, *Kubad Abad*, 18-19.

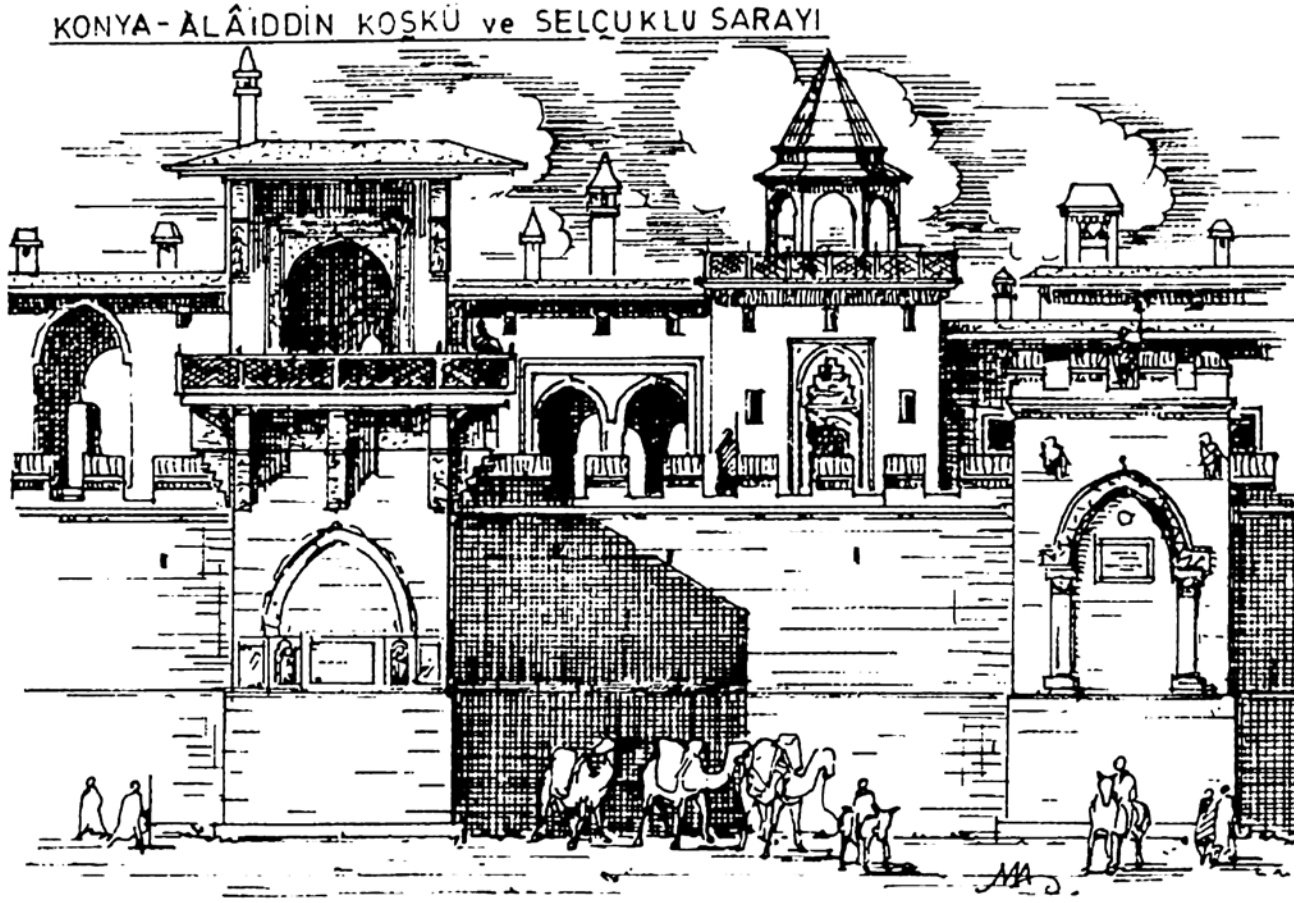
82 Dönemin yazılı kaynaklarından, İbn Bibi ve Aksarayî'de Akşehir Sarayı, Aladağ Yazlığı (Yaylağı), Ankaradaki Selçuklu Sarayı, Antalya Sarayı, Antalya-Aspendos'taki Selçuklu Sarayı, Konya-Felekabad Sarayları, Konya-İlgın Sarayı, Malatya Sarayı, Simre'deki Selçuklu Sarayı gibi adları saptanabilen ancak günümüze ulaşmayan Anadolu Selçuklu saray ve köşklarine ilişkin bkz. Alptekin Yavaş, "Anadolu Selçuklu Köşklarinin Plan Tipleri Üzerine Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47/1 (2007), 203-227.

83 Arık, *Kubad Abad*, 201.

84 Alptekin Yavaş, "Kayseri Argıncık Haydar Bey Köşkü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44/2 (2004), 137.

85 Aslanapa, *Türk*, 187, 191; Arık, *Kubad Abad*, 21.

86 M. Zeki Oral, "Kayseri'de Kubadiye Sarayları: Anadolu'da Selçuklu Sarayları", *Belleten*, Cilt 17, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 1953, 501-517.

12 Konya Alâeddin Köşkü Restitüsyonu (Arık, 2000: 29)

dört kemere oturmaktadır. Aslanapa, bu planı kervansarayların ortasındaki köşk mecitlere benzetir. İkinci köşkün önünde, rıhtım gibi kullanılan ve tek parça blok hâlinde taştan dilimli bir platform vardır. Üçüncüsünde ise büyük bir dikdörtgen mekân ve ön tarafında, köşede küçük bir mutfak bulunmaktadır.⁸⁷

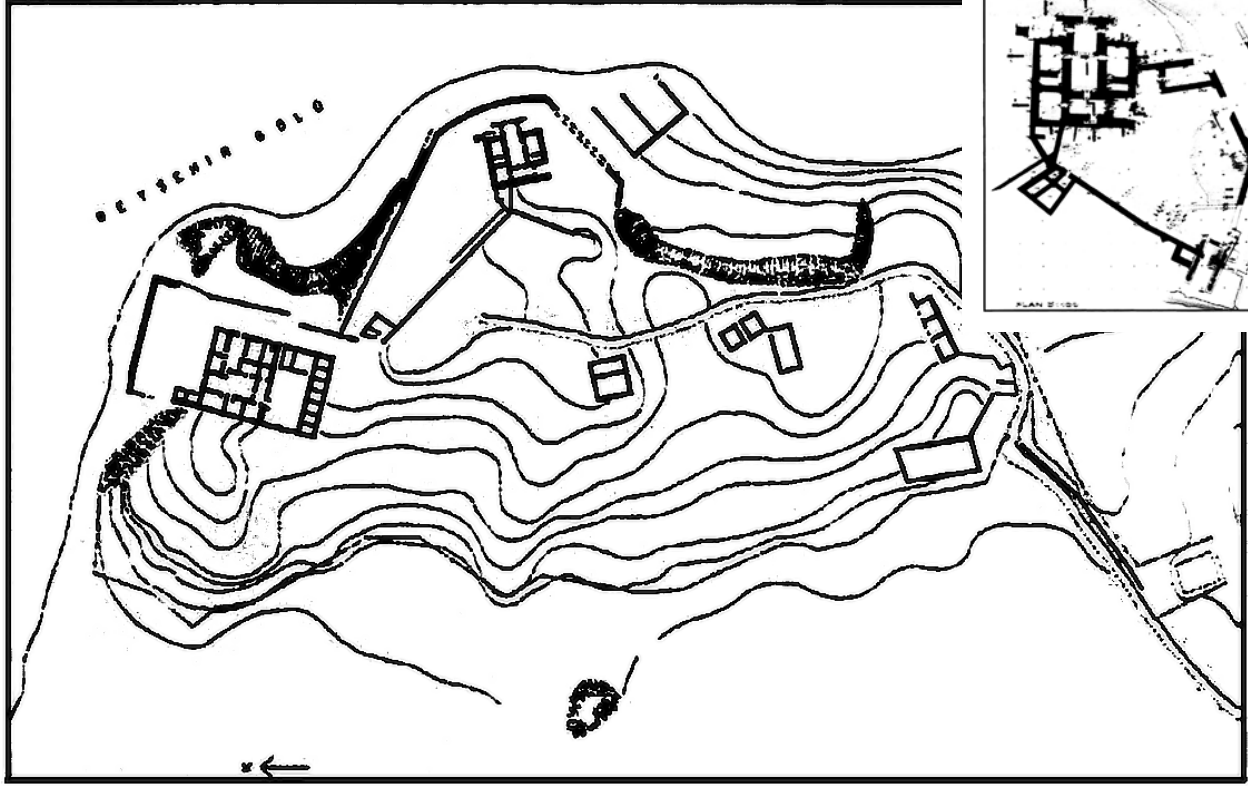
Sultan Alâeddin Keykûbad'ın diğer büyük sarayı, Beyşehir Gölü'nün güneybatısındaki Kubâd-Âbâd'da yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Sur duvarları içinde yer alan Kubâd-Âbâd, kuzeyde büyük saray, güneyde küçük saray, daha da güneyinde göl kenarında tersane ve kayıkhanesi, bunların çevresinde Keykûbadiyedeki gibi küçük pavyonlar ve çeşitli işlevlere sahip farklı büyüklük ve biçimdeki yapılar, hamam, iç avlular, yürüyüş

rampaları, suyolları ve av parkından oluşan düzenli bir saray-kenttir. (Çizim 13a-b) İrili ufaklı yapılar ve köşkler topluluğu, Topkapı, Edirne ve Yıldız saraylarının bir öncü modelidir. Göle bakan bir teras üzerine kurulmuş olan Büyük Saray (1236), asimetrik bir plana sahiptir. Güney ve doğu tarafları odalarla çevrili, düzgün taş döşemeli dikdörtgen bir iç avlu ile avlunun doğusundaki giriş eksenini üzerinde tuğla döşemeli yüksek taht eyvanı bulunan sarayın hemen kuzeyinde divanhâne, güneyinde harem dairesi, tuvalet, yıkanma yeri vb. ıslak kullanım mekânı ve dehliz bulunmaktadır. Kazılarda ızgara sistemli kanalizasyon olduğunu düşündüren izler de gün yüzüne çıkmıştır.⁸⁸

87 Aslanapa, *Türk*, 189.88 Arık, *Kubad Abad*, 51-54.

13a

13b

13a Kubâd-Âbâd Sarayı yerleşim planı, 13b Küçük Saray planı (Arık, 2000: 50, 56)

Büyük Saray'ın avlusundan daha küçük olan ikinci saraydan günümüze sadece duvar ve tonozları kalmıştır.⁸⁹ Güneybatıda sivri tonozlu giriş eyvanından koridora, buradan da tören avlusu biçimindeki iç avluya geçilmektedir. Doğu yönünde yer alan ve taht mekânı olan ana eyvanın açıldığı orta avlu çekirdeği çevresine diğer mekânların yerleştirilmesiyle sağlanan mimari kompozisyon, Arık'a göre Gazneli saraylarından ve tüm Orta Asya-İran anıtsal yapılarından beri belirginleşen tiplerle ilişkilidir.⁹⁰ Sarayın kıyısından 3,5 km kadar kuzeydoğuda, sudan yükselen kayalık üzerine kurulan yapı kalıntıları, tipik bir su şatosudur. Dikdörtgen bir alanı kaplayan Kız Kalesi ise âdetâ Kubâd-Âbâd'ın iç kalesi gibidir.

89 Aslanapa, *Türk*, 188-189; Günal, "Anadolu", 197-203.

90 Arık, *Kubad Abad*, 54, 58, 206.

Sonuç

Türklerde saray kavramı ve Osmanlı dönemine kadar geliştirdikleri mimari üzerine yaptığımız çalışma, bizi Türklere dair özellikle iki önemli noktaya ulaştırmaktadır:

1. Geniş bir coğrafya üzerinde sürekli göç ve iskân hâlinde olan, birbirleriyle iletişim ve etkileşim içinde bulunan toplumlar, kültürler kaynaşması biçiminde gelişen tecrübelerini bir arada hayata geçirmişlerdir.
2. Belirli kavram, yapı ve programlarına sahip olmuşlardır.

Sarayların yerleşim merkezi seçimini etkileyen ve saray halkını bir bölgeden diğerine çeken sistemin temel unsuru siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel veya çevresel olsa da hükümlerlik sarayları söz konusu olduğunda en önemli etken stratejidir. Kente

hâkim merkezî bir tepe üzerinde, iç kalede, İslâmiyet'ten sonraki dönemde ise bir külliye'nin cuma camiinin yanında kent silüetinin belirleyici yapıları olarak geliştirilmişlerdir. Bazen de deniz, göl, akarsu gibi su kaynaklarının kıyıları tercih edilmiştir.

Kuruluşları bakımından yine iki grupta incelenebilir:

1. Geniş bahçeler içine dağılmış vaziyette, farklı işlevlerdeki müstemilâtı içeren ve çeşitli küçük köşklele oluşan büyük yapı topluluğu tarzında bir anlayışla inşa edilmişlerdir.
2. Anadolu'da sur burçları üzerine eklenen köşkler ya da kervan yolları üzerinde yapılan av köşklere gibi, Uygur kalıklarının devamı niteliğinde tek başına, bağımsız köşkler hâlinde dirler.

Asimetrik bir yerleşim şemasına sahip yapı topluluğu içinde simetri, yapı bazında ele alınmıştır. Belirli bir aksa göre dizilen yapılar, avlu etrafında konumlanmaya başladıktan sonra yapı topluluğu içinde ana yapıyı öne çıkarırken, çevresinde kademelenme dizisi oluşturmuştur. Böylece açıktan, yarı açığa ve kapalıya doğru; bir başka deyişle, sosyal amaçlı yapılardan resmî işlere ayrılan mekânlara, kendi içinde daha küçük iç avlu etrafında düzenlenmiş hareme doğru hiyerarşik bir dizilim ortaya çıkmıştır. Geçitlerle bağlanan geniş mekânların hükümdara ilişkin birimlerinin merkezî konumlu olmak üzere dizilimi ve her mekânın açıldığı avlu, güçlü ve tanımlı bir şema oluşturarak gelecekteki mekân deneyimlerini de etkilemiştir.

Geleneksel saray mimarisinin mekân kurgusu ve yapı biçimlenmesinde belirleyici öge, taht salonu olan divanhânedir. Avluya/sofaya açılan eyvanlar genellikle geçiş birimi iken, büyük eyvan taht salonu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kubbeli revaklar, bazen ortasında süs havuzu bulunan geniş açık avlu formunun daha etkin algılanmasını sağlamaktadır. Eyvanın yaygın kullanımı, simetri eksenlerinde dört eyvanlı avlu/sofa kurgusunda tercih edilmiştir. Karahanlılardan itibaren işlevselliğinin ötesinde sembolik de bir anlatım aracı olan bu plan şeması, Osmanlı mimarisinde farklı varyasyonlarıyla uygulanmaya devam etmiştir. Boyut ve formları

değişen yapıların büyük kısmı tek katlı, yer yer iki katlı tasarlanmıştır. Yapı grubu içinde sarayın tüm ihtiyaçlarını karşılayan altyapısı, hamamı, tuvaleti, mutfığı, kileri bulunmaktadır. Bir veya iki sıcaklık mekânından oluşan hamam örneklerine saraylarda sıkça rastlanmaktadır.

Sarayların büyük bir kısmı günümüze harap durumda ulaşmış olsa da kesme taş ile yapılanlar daha sağlam kalmıştır. Başlangıçta yontulmamış taş ile masif duvarlar ve tuğla ayaklar ya da tuğla temeller üzerine kerpiç veya bazı kısımlarda tümüyle tuğla duvarlar kullanılmıştır. Anadolu'da görülen kaba yonu taş ve sonraki dönemlere ait kesme taş duvarlar, yapı malzemesi hakkında fikir vermektedir. Örtü sistemi; kubbeli tonoz, tonoz ve yer yer kare mekânlarda kubbedir. Ana cephelede çift köşe kuleler ve masif takviyeler dikkati çekmektedir.

Buldukları bölgenin çevresel koşullarına göre tasarlanan saray yapı tipleri, hizmet mekânları ve düzenlenmiş altyapıları, hazır birikimlerle yetinmeyen ve eski gelenekleri sentezleyip geliştiren bir anlayışın varlığına işaret etmektedir. Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türklerin İslâmiyet'ten önce ve sonra yaşadıkları bu çok kültürlü serüven, onları daha organize saraylar kurmaya yöneltmiştir.

Kaynakça

- Abü Bakr Muhammed ibn Ja'far Narshakhî. *The History of Bukhara*. Çev. Richard Nelson Frye. Cambridge: Mediaeval Academy of America, 1954.
- Arapov, Aleksey. "Uzbekistan", *The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th-15th Centuries: Architecture*. Cilt IV, Samarkand-Tashkent, 2013.
- Arık, Oluş, Cihan Piyadeoğlu, Yaşar Erdemir, Mehmet Ali Çelebi, Ali Baş, İrfan Yıldız, Muharrem Çeken, Adnan Eskikurt, Rüçhan Arık, Turgay Yazar, Sarper Yılmaz, Alptekin Yavaş, Sevinç Gök, Ahmet Çaycı, Zekeriya Şimşir. *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*. Cilt 1-2, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü ve Selçuklu Belediyesi, 2021.
- Arık, Rüçhan. *Kubad Abad: Selçuklu Saray ve Çimileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Arık, Rüçhan. *Selçuklu Sarayları ve Köşklere*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2017.

- Arslan Erol, Hülya. *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK) Yayınları, 2008.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Ayverdi, İlhan. "Saray", *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Cilt 3, İstanbul: Kubbealtı, 2011: 2710.
- Başkan, Yahya. "Karamanoğulları Sarayı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 18 (2017): 417-428.
- Can, Yılmaz. "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler*. Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 150-160.
- Cezar, Mustafa. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Clauson, Sir Gerard. *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*. London and New York: Routledge Curzon Taylor & Francis Group, 2002.
- Creswell, Keppel Archibald Cameron. *A Short Account of Early Muslim Architecture*. Revised and Supplemented by James W. Allan. Great Britain: Scholar Press, 1989.
- Çağbayır, Yaşar. "Saray", *Büyük Türkçe Sözlük*. Cilt 7, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016: 4986.
- Çeşmeli, İbrahim. "Orta Asya Mimarisi: 7-13. Yüzyıllar", *Mimarlık & Dekorasyon*, İstanbul: 141 (2005): 38-46.
- Çoruhlu, Yaşar. "Kasır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 2001: 556.
- Çoruhlu, Yaşar. *Erken Devir Türk Sanatı: İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007.
- Denknbant, Ayşe. "Köşk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 2002: 279-282.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1986.
- Eldem, Sedat Hakkı. *Türk Evi: Osmanlı Dönemi*. Cilt 2, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (TAÇ) Yayınları, 1986.
- Esin, Emel. "Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. 7/10-11 (1972), 161.
- Esin, Emel. "Mescid, Türklerde", *Türk Ansiklopedisi*. Cilt XXIV, Fasikül 185, Ankara: Devlet Kitapları, 1976: 31.
- Esin, Emel. *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş: Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar*. Cilt 2, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Esin, Emel. *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2002.
- Göde, Kemal. "Türklerde Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Kayseri: 3 (1989): 433-445.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "Saray", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 10, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları, 2013: 205-206.
- Günal, Zerrin. "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Saray Teşkilatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu I, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi (Sosyal ve Siyasi Hayat)*. Ed. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006: 197-203.
- Günyol, Vedat. "Köşk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 6, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları, 1967: 923.
- Hizmetli, Mustafa. "Abbâsilerde Saraylar ve Saray Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. Cilt 6, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018: 397-430.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1977.
- Kakdaş Ateş, Dilan, Gülin Payaslı Oğuz. "Artuklulardan Osmanlı'ya Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı", *I. Uluslararası Osmanlı İzleri Sempozyumu, 01-02 Kasım 2018*. Edirne: 2018: 157-163.
- Kanar, Mehmet. "Saray", *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Derin Yayınları, 2003: 1301.
- Kardaş, Nevin, Leylâ Karahan, "Saray", *Türkçe Sözlük*. Cilt 4, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları, 2002: 2445.
- Kâşgarlı Mahmud. *Divânu Lugâti't-Türk Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK) Yayınları, I-124; II-177; III-222/11, 1992.
- Kuban, Doğan. "Saraylar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. Cilt 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994: 462-465.
- Kuban, Doğan. *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Muhammed Hüseyin bin Halef-i Tebrizî. *Lugât-ı Burhan-ı Kâfi*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, H. 1302 (1885).
- Oral, M. Zeki. "Kayseri'de Kubadiye Sarayları: Anadolu'da Selçuklu Sarayları", *Bellekten*. Cilt 17, Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 1953: 501-517.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK) Yayınları, 1936.
- Ödekan, Ayla. "Eyvan", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. Cilt 1, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi (YEM) Yayınları, 1996: 574.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Ordu, Orduğah ve Otağ -Devlet, Ordu ve Aile Disiplininin Temelleri (Hunlardan Osmanlılara)*. Cilt VII, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Özcan, Koray. "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*. Ankara: 20 / 2 (2005): 251-265.
- Palabıyık, M. Hanefi. *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler-Devlet ve Saray Teşkilâtı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Pınarbaşı, Simge Özer. *Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları Işığında Türk Tahtları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Rockhill, William Woodville. *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-55*. New Delhi: Asian Educational Services, Subharn Offset, 1998.
- Sağdıç, Zafer. "Osmanlı Politik Sisteminin Osmanlı Saray Mimari Mekan Örgütlenmesi Üzerindeki Etkileri", *Türkler*. Cilt 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 211-217.

- Sağdıç, Zafer. *Üç Osmanlı Sarayında İşlev ve Mimari Bağlantısı*. Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2006.
- Sayan, Yüksel. *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Schlumberger, Daniel, Janine Sourdel-Thomine, Jean-Claude Gardin. *Lashkari Bazar: Une résidence royale ghaznévide et ghoride. Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan*. Paris, 1963: 1978.
- Seçkin, Nadide. *Topkapı Sarayı'nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerine Bir Araştırma (1453-1755)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Sözen, Metin. *Devletin Evi Saray*. İstanbul: Sandoz Yayınları, 1990.
- Sözen, Metin, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. Cilt I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.
- Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Şükûn, Ziya. *Farsça-Türkçe Lugât: Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*. Cilt 2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Yayınları, 1996.
- Tanman, T. Baha. "Divanhâne", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 1994: 437-444.
- Tarım Ertuğ, Zeynep. "Saray", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 2009: 117.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2014: 9-31.
- Yavaş Alptekin. "Kayseri Argıncık Haydar Bey Köşkü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Ankara: 44 / 2 (2004): 137.
- Yavaş Alptekin. "Anadolu Selçuklu Köşklerinin Plan Tipleri Üzerine Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Ankara: 47 / 1 (2007): 203-227.
- Yetkin, Şerare. "Abbâsiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 1988: 49-56.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. Çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kocabalı Yayınevi, 2008.